

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
(освітній ступень – «бакалавр»)

на тему: **«Філософські аспекти націотворення у дослідженнях Бенедикта
Андерсона та Ернеста Гелнера»**

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальність: 033 Філософія
Медушівська Тетяна Олександрівна

Керівник: Козловський Віктор Петрович,
кандидат філософських наук, доцент

Рецензент:

Київ 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ПОНЯТТЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ: ІСТОРІЯ ТА ФОРМАЦІЯ	7
1.1 Визначення поняття нації та націоналізму.....	7
1.2 Історія виникнення та розвитку націоналізму	13
1.3 Типологія процесів націотворення.....	16
1.4 Позитивні та негативні якості націоналізму та його крайні форми	18
РОЗДІЛ II. ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛІЗМУ У РОБОТАХ Е. ГЕЛНЕРА ТА Б. АНДЕРСОНА	25
2.1 Концепція націотворення Е. Гелнера	25
2.2 Концепція націотворення уявленої спільноти Б. Андерсона	30
2.3 Порівняльний аналіз двох підходів дослідників: взаємозв'язок та відмінності	33
2.4 Критичні зауваження щодо теорій націоналізму Е. Гелнера і Б. Андерсона та їх вплив на майбутні філософські концепції націоналізму ...	34
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	41

ВСТУП

Людина протягом 3000 років, якщо ми говоримо про Західну цивілізацію, змінюється, реконструює Землю та свою свідомість. Для налаштування життя люди створюють общини, утворюються різні поліси і пізніше народи, нації. Останнє є природнім способом формування групи людей, що мають культурну, історичну та мовну спільність. Всередині в цій групі людей на свідомому рівні зароджується відчуття підтримки, зміцнення та збереження своєї нації (общини) – що і називається національною ідеєю, або націоналізмом.

Націоналізм сьогодні є однією з наймогутніших сил у світі, а національна держава протягом століть продовжує бути наріжною засадою міжнародної політики. Націоналізм забезпечує єдину легітимацію держав світу, включаючи багато поліетнічних і федеральних країн. Це також найбільш поширений і популярний ідеологічний рух, що спровокував багато нерозв'язних конфліктів у світі – в Індії і на Близькому Сході, на Кавказі і на Африканському Розі, на Балканах і на півдні Африки, а також етнонаціональні конфлікти, або володіють сильним націоналістичним компонентом.

Націоналізм як політично-філософське поняття має різні відтінки та інтерпретації. Націоналізм може мати як позитивні, так і негативні наслідки, залежно від того, як він виявляється у практичному застосуванні. Наприклад, націоналізм може виявлятися як прагнення до збереження культури та традицій своєї країни, підвищення національної свідомості та самосвідомості, що може сприяти зміцненню нації та підвищенню її духовності. Однак, націоналізм також може призвести до дискримінації та насильства проти інших націй, релігій, етнічних груп та інших меншин, що не сприяє створенню гармонійного та рівноправного суспільства.

Актуальність теми дослідження. У політичній та соціальній філософії на сьогодні тема націоналізму залишається однією з найбільш складних та вагомих. Оскільки націоналізм не має категорично позитивної або негативної

спрямованості, він, з одного боку, продовжує сприяти зміцненню соціальної ідентичності та збереженню культурної спадщини; а з іншого – він часто може призвести до етнічних конфліктів та насильства. Неоднозначність цього поняття змушує його завжди залишатись актуальним у цивілізованому світі, до того ж, націоналізм достатньо нове явище. Роль націоналізму проявляється в процесі глобалізації та формуванні світової політики, значуще призначення націоналізму ми зустрічаємо в процесі формування національної ідентичності та культурного розвитку. Поміж цих актуальних проблем, є ще більше питання соціального напрямку – вплив націоналізму на взаємовідносини між етнічними групами в межах однієї країни та стосунки різних націй (держав).

Стан наукової розробки теми. В результаті проведення дослідження теоретичних та практичних аспектів теми цієї роботи. Мною було проаналізовано роботи Ернеста Гелнера («Nation and Nationalism», «Contemporary and social thought»), Бенедикта Андерсона «Уявлені спільноти», Касьянова Георгія «Теорії нації та націоналізму», роботи Ентоні Сміта, зокрема його праці «Націоналізм», «Нації та націоналізм у глобальну епоху», «Культурні основи нації», «Національна ідентичність», «Імперія та нації», дослідження Володимира Старосолького «Теорія націй». Варто згадати про дуже вагомий внесок у розвиток досліджень націотворення Ганса Кона, зокрема його робота «Nationalism. Its meaning and history». Додатковим матеріалом для дослідження послугувала книга «The nature of nationalism» Фредеріка Гертца та лекції А. Бауймистра і Тімоті Снайдера.

Окрім цих матеріалів, у роботі було використано «Філософський енциклопедичний словник», «Політологічний словник» за редакцією М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Також, я зверталась до класичних праць Йоганн-Готфріда Гердера, Макса Вебера, Жан-Жак Руссо.

Внаслідок проаналізованих мною робіт, було визначено поняття «нації», «націоналізму», критерії утворення національної ідеї, досліджено різні підходи до систематизації типів націоналізму, окреслено крайні форми

національних рухів та розкрито концепції націотворень Е. Гелнера та Б. Андерсона.

Це дослідження теоретично опирається на філософські, історичні та соціополітичні роботи, що стосуються поняття нація, націоналізму та їх взаємовідношення з іншими суспільними явищами. Дослідницька стратегія цієї роботи будується на основі таких принципів як: вирішення конкретної практичної проблеми, для якої попередньо потрібно визначити мету та завдання, ключовим моментом у дослідженні є обробка та аналіз даних (джерел), і, врешті-решт, формулювання чітких висновків та можливих рекомендацій.

Об'єктом дослідження постає поняття нації та націоналізму, а **предметом** роботи є філософське аспекти націотворення (націоналізму) у працях Ернеста Гелнера та Бенедикта Андерсона.

Метою дослідження буде філософсько-антропологічне тлумачення підґрунтя націоналізму в попередньо зазначених роботах дослідників, визначення чинників формування та майбутніх перспектив національної ідеології. Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- визначити поняття нації та націоналізму, дослідити його історію та формацію;
- розглянути позитивні і негативні якості націоналізму та виокремити його крайні форми;
- проаналізувати філософську основу концепції націоналізму в роботах Е. Гелнера та Б. Андерсона;
- протиставити підходи двох дослідників у формуванні філософської концепції націоналізму та дослідити взаємозв'язок між двома підходами;
- розглянути критику цих концепцій та її вплив на розвиток філософської концепції націоналізму.

Для розв'язання висунутих завдань, буде використано наступні **методи**:

- компаративний аналіз, що дозволить виявити різні підходи до проблеми нації та націоналізму;
- герменевтичні підходи також уможливають виявити різні смисли базових понять, що перебувають у центрі уваги цих дослідників.

Робота складається зі вступу, двох розділів, що містять підрозділи, висновків та списку використаних джерел (23 позиції). Загальний обсяг роботи – 41 сторінка.

У РОЗДІЛІ I «Поняття нації та націоналізму: історія та формація» головним завданням є визначення вказаних понять, аналіз історії виникнення, формування та вдосконалення націоналізму. Окрім цього, варто з'ясувати переваги на недоліки національної ідеї та показати крайнощі, в яких націоналізм перестає бути істинним.

РОЗДІЛ II «Філософська основа концепції націоналізму в роботах Е. Гелнера та Б. Андерсона» уже детальніше заглиблюється в теорії дослідників; головний завданням цього розділу є критичний аналіз двох концепцій, який включає в себе визначити їх точки перетину і відмінності, джерела формування (вплив попередніх філософських теорій) та майбутні модифікації національної ідеї.

Джерельна база досліджень. Для підготовки кваліфікаційної роботи було проаналізовані праці Е. Гелнера «Нації та націоналізм» та Б. Андерсона «Уявлені спільноти». Ми також залучали праці Е. Сміта, Г. Кона, Г. Касьянова та інших фахівців.

РОЗДІЛ I. ПОНЯТТЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ: ІСТОРІЯ ТА ФОРМАЦІЯ

1.1 Визначення поняття нації та націоналізму

Першим кроком у дослідженні філософії націоналізму є визначення поняття нації, його етимологія та різні випадки вживання. Коли ми чуємо слово «нація», його сприйняття та ідентифікація є різними у кожної особи, оскільки різні люди вкладають відмінні сенси й ідеї в цей термін.

Слово «нація» з латинської мови «nation» перекладається як «рід», «плем'я». На початку свого існування термін «нація» мав дещо негативне значення. Він мав інший соціальний контекст, в Давньому Римі «націями» називали групи іноземців з певного регіону, зазвичай об'єднаних спільними кровними зв'язками, які не мали таких прав, як громадяни Риму. У своїх промовах Цицерон використовував «нації» для опису віддалених та «варварських» народів. Отже, соціальний статус таких груп був нижчим, ніж у громадян Римської республіки, а пізніше імперії. Згодом, починаючи з 212 року, коли всі вільні жителі Римської імперії отримали статус громадян, термін «нація» став пов'язуватися переважно з місцем народження. Наприклад, існувала «natione Afer» — громадяни імперії, які народилися в Африці (Касьянов, 1999, с. 32).

Георгій Касьянов зауважує, що «середньовічний західний світ, об'єднаний системою династичних зав'язків, єдиною церквою та універсальною мовою культурних і політичних еліт — латиною, не знав поділу на «нації» в тому розумінні, в якому він став домінуючим у пізніші часи, в новітню епоху» (Касьянов, 1999, с. 33). Починаючи з кінця XIII ст. термін «нація» використовують представники церковних на світських кіл, задля вирішення питань учасники тогочасних соборів об'єднувались під окремими націями: італійська, іспанська, німецька, датська, англійська, шотландська тощо. Можна стверджувати, що це був важливий крок на шляху до "соціалізації" даного терміну, оскільки члени "націй" на соборах пізнього

середньовіччя часто наголошували на своїй приналежності до певної країни та мови, що сприяло його подальшій «етнізації».

Вже у XV ст. слово «нація» вперше згадується у юридичних документах. Г. Касьянов пише, що «у 1486 р. в одному з імперських законів уперше була застосована назва «Римська Імперія німецької Нації» (Römishes Reich deutscher Nation). За різними версіями, термін «німецька Нація» тоді й пізніше вказував на єдність німців, отже, мав суто етнічне й, певною мірою, територіальне значення» (Касьянов, 1999, с. 35).

У XVIII ст. видатний німецький філософ і просвітитель Йоган Готфрід Гердер охарактеризував «націю» передусім як мовно-культурну спільноту. Як відомо, країни Центрально-Східної Європи знаходились у фазі національного відродження, яке спрямувало свій погляд на культурно-мовні аспекти. Варто було б зауважити, що ці спільноти інколи бракували інших критеріїв «національного відродження», а саме міцності економіки і політики, власної державності, або ж територіальної єдності. Таким чином, ера націоналізму змінила «етнічний» зміст поняття «нація», але водночас чіткий політичний контекст залишився присутнім (Касьянов, 1999). Отже, у XIX столітті встановились дві основні лінгвістичні школи в використанні терміну «нація», які відображали певні політичні та культурні традиції. Кожна з цих шкіл мала свої власні «сфери впливу» в науці, політиці та в побутовій свідомості.

Вже з античних часів нація починає категоризуватися та включає в себе правовий (політичний) та соціальний (культурний) аспекти. Зважаючи на ці аспекти, спробуємо дослідити визначення цього терміну, спочатку звернувшись до декількох словників. Академічний словник української мови визначає поняття «нації» як «конкретно-історичну форму спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру» (Словник української мови, с. 232).

Політологічний словник подає наступне визначення нації – це «спільність людей незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних

політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами й обов'язками, культурою і традиціями» (Політологічний словник, 2005, с. 523).

Ентоні Д. Сміт стверджує, що національна ідентичність – «сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадську культуру, спільну економіку і однакові для всіх членів юридичні права та обов'язки, нація репрезентує багатовимірну концепцію, ідеальний тип, який становить стандарт або пробний камінь, що його конкретні приклади наслідують більшою або меншою мірою» (Сміт, 1994, с. 51).

Згідно з «Філософським Енциклопедичним словником», «нація» – «спільнота людей, об'єднаних низкою чинників, серед яких найважливішими є етнокультурні та політико-правові» (Філософський енциклопедичний словник, 2002, с. 414). Для подальшого дослідження варто зауважити, що нація залежно від чинників формування цієї структури, може бути політичною та етнічною. Ознаки (чинники) формування нації поділяються на суб'єктивні та об'єктивні. В. Лісовий категоризує об'єктивні ознаки як ті, що піддаються спостереженню та опису (мова, територія, традиції, культура, історія, економіка). В той же час він визначає суб'єктивні як ті, що піддаються усвідомленню та почуттям людини, як саме люди уявляють свою належність до одного цілого. Відповідно визначаючим фактором типу нації є чинники її формування та їх взаємодія.

Енциклопедія «Britannica» наголошує на різниці між нацією та державою. Нація — це група людей зі спільною мовою, історією, культурою та (зазвичай) географічною територією. Держава — це об'єднання людей, що характеризується формальними інститутами управління, включаючи закони; постійні територіальні межі; і суверенітет (політична незалежність). Держава може складатися з однієї чи кількох націй (як це було в Римській імперії та Австро-Угорщині), а нація може бути представлена (або управлятися) в одній

чи кількох (зазвичай суміжних) державах, як у ранньомодерних князівствах Німеччини. Державу, до складу якої входить або домінує одна нація, часто називають національною державою (Britannica, T. Editors of Encyclopaedia, 2018).

У XVIII ст. слово «нація» стало синонімом слова «народ» завдяки тому, що французька та англійські мови культивували політичне (правове) значення. В той час як, етнічний аспект терміну втрачався. У визначенні поняття «нації» важливим уточненням є його відмінність від терміну «народ». Український дослідник О. Антонюк визначає «народ» як суб'єкт історії, сукупність класів і соціальних груп суспільств; все населення держави або країни, форма національної та етнічної єдності (Політологічний словник, 2005, с. 505). Наприклад, слов'яни, індійці та африканці. Термін «народ» має дещо ширший зміст, а «нація» — це більш специфічна форма соціальної організації, яка має конкретну політичну та культурну ідентичність і прагне до самовизначення. Для прикладу, українці, польська нація, китайці, японці.

Англійський вчений Дж. С. Мілль визначив націю як самоврядування та громадянство. На мою думку, це визначення дещо обмежене, адже національне об'єднання та самоврядування в першу чергу відбувається на етнічному, а не на політично-правовому рівні. Німецькі філософи Й. Гердер та Ф. Шлейєрмахер започатковують етнічну концепцію націй, що згодом буде використана у марксизмі.

Відповідаючи на запитання що таке нація, ми можемо звернутись до поняття «націоналізм». «Філософський Енциклопедичний Словник» (ФЕС) трактує націоналізм як «ідейно-політичний і психологічний феномен, в основі якого розуміння нації як джерела і передумови свободи, добробуту людини та національної держави як гаранта самореалізації та самоствердження нації, гармонії і процвітання індивіда, нації і людства в цілому» (Філософський енциклопедичний словник, 2002, с. 412). В першу чергу варто наголосити на тому, що націоналізм – це феномен, а не приналежність до певної нації, етнічної спільності – національності.

Посилаючись на Стенфордську енциклопедію філософії можемо стверджувати, що термін «націоналізм» загально використовується для характеристики двох феноменів (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2001):

- 1) ставлення, яке мають члени нації, коли вони піклуються про свою національну ідентичність;
- 2) дії, які члени нації вчиняють, прагнучи досягти (або підтримати) самовизначення.

Перший феномен обговорює поняття нації (або національної ідентичності), яке часто визначається за допомогою спільного походження, етнічної приналежності або культурних зв'язків, і ставить питання щодо того, чи має бути членство в нації добровільним чи не добровільним.

Другий феномен порушує питання про те, як розуміти самовизначення – як концепцію, що передбачає повну державність з повним контролем над внутрішніми та міжнародними справами, чи потрібно розглядати її як щось менше.

Г. Касьянов у своїй роботі «Теорії націй та націоналізму» подає широке дослідження визначення цього терміну. Він звертається до Вебстерівського «Нового міжнародного словника» дає кілька тлумачень терміну:

1. «Національний характер або почуття; національність.
2. Характерна риса, характеристика певної нації.
3. Відданість національному інтересові та національній єдності й незалежності.
4. Самопошва власній нації та її принципам; патріотизм.
5. Фаза у розвитку соціалізму, за якої відбувається націоналізація промисловості.
6. Теологічне значення. Доктрина, згідно з якою певна нація чи нації є богообраними» (Касьянов, 1999, с. 43).

Окрім цього, Г. Касьянов розглядає тлумачення Е. Сміта щодо значення слова «націоналізм». «У сучасній термінології, принаймні в англійському просторі, воно має різні версії:

1. Процес формування та утвердження націй або національних держав загалом.
2. Усвідомлене розуміння належності до нації, поєднане з прагненням її безпеки й процвітання.
3. Мовні й символізовані означення «нації» та її ролі.
4. Ідеологія, що складається з таких основних компонентів: нація як культурна спільнота, нація як спільнота єдиних прагнень і волі, й зрештою — програма реалізації цих прагнень і волі.
5. Суспільний і політичний рух, завдання якого — досягнення нацією певної мети та здійснення її (нації) волі» (Касьянов, 1999, с. 56).

Достатньо доцільним, але широким є визначення націоналізму Романом Шпорлюком – «як багатофункціональний феномен, який не обмежується сферою політики чи ідеології, або ж суспільної свідомості, хоча й проявляється передусім у них і через них» (Шпорлюк, 1998, с. 304).

Моїм фаворитом серед визначень цього терміну є визначення Ганса Кона, що окреслює націоналізм як – стан свідомості (a state of mind), в якому найвища вірність (прихильність) індивіда відчувається за рахунок національної держави (Kohn, 1995, с. 192). Схоже за сенсом визначення надає Луїс Снайдер – дослідник концепцій націй і націоналізму, автор «Енциклопедії націоналізму» пропонує таке визначення націоналізму: «Націоналізм — це стан свідомості, [колективне] почуття групи людей, які живуть у чітко окресленому географічному ареалі, мають спільну мову та літературу, що стали виявом прагнень нації і, в деяких випадках, мають спільну релігію» (Snyder, 1990, с. 230-231).

Тобто, націоналізм – це форма свідомості, у якій можливий абсолют твоєї віри в державу (state). Вчений наголошував, що націоналізм – це колективна свідомість, що «формулюється як певна ідея». В основі націоналізму як форми свідомості закладено почуття лояльності, відданості певній спільноті, в нашому випадку — нації.

1.2. Історія виникнення та розвитку націоналізму

Слово «націоналізм» з'явилося значно пізніше, ніж термін «нація». Перша згадка про нього відбулася у XV столітті в Лейпцизькому університеті після релігійного диспуту в Празі між професорами чеської «нації» та їхніми опонентами, які належали до інших об'єднань. Вживали його, щоб охарактеризувати студентське об'єднання. Г. Касьянов припускає, що слово «націоналізм» могло б бути звичайним еквівалентом до слова «нація» (Касьянов, 1999, с. 130).

Першим історичним проявом відродження національної ідеї була Англія XVII ст., та люди, які боролись за свободу. Ганс Кон зазначає, що англійський націоналізм виростає з релігійної матриці та стає найпотужнішим на той час (Kohn, 1995, с. 11). Однак, згідно з дослідженнями вченого, ідея націоналізму має свої корені ще з найдавніших часів, з'являючись у давніх євреїв і греків, і була відновлена в епоху Відродження та Реформації. Тоді досліджуваний використовувався як синонімом до слова «патріотизм».

Завдяки просвітителям та філософам, а саме французькому мислителю Вольтеру, який відвідав Англію, та Жан-Жаку Руссо ідея національного руху поступово почала просуватись по Європі. Жан-Жак Руссо був переконаний, що нація повинна бути основою політичної організації, а громадянське суспільство повинно базуватися на спільній волі народу. Тобто, був запущений процес трансформації суспільної свідомості, відбувалось національне пробудження народів, а ліберальна думка закріплювалась на тогочасному тендітному ґрунті, який очікував початку Революції 1789 року. Тож, під впливом англійських ідей Просвітництво або епоха розуму проголосили свободу вільної особистості.

Г. Кон пише, що «можна сказати, що певне почуття національного існує і перед народженням модерного націоналізму — почуття, сила якого і варіанти прояву змінювалися час від часу. Проте, воно було здебільшого несвідомим і неоформленим» (Kohn, 1995, с. 22). Однак, одним із вирішальних моментів оформлення ери націоналізму є його розвиток серед англомовних народів у

столітті між Славною революцією та початком Французької революції. Ця першопочаткова форма націоналізму поважала приватність особистості, де національна держава розглядалася як захисна оболонка для вільної взаємодії окремих сил.

Націоналізм Французької революції підкреслив, що обов'язок і гідність громадянина лежали в політичній діяльності і його виконанні в повному союзі зі своєю національною державою. Французька революція створила першу складну систему національної освіти, щоб підняти нові генерації добродесних і патріотичних громадян. Освіта вперше розглядалася як обов'язок і головний інтерес нації.

Розвиток націоналізму як поняття зумовлений внеском багатьох вчених, політичних діячів та ідейних лідерів, які працювали в різні історичні періоди. Одним з перших, хто зробив значний внесок у розвиток націоналізму як поняття, був німецький філософ Йоганн Готтфрід Гердер (1744-1803). Він розвинув теорію народної душі або народно-духового явища та його коренів у довгому ланцюзі народності: традиції з сивих прадавніх часів. Гердер розглядав націю як культурне утворення, що виникає зі спільного походження і мови, та вважав, що національна ідентичність є основою існування нації (Гердер, 2006). Гердер був переконаний, що нація – це не лише політична спільнота, а й культурна спільнота зі спільними традиціями, мовою, історією та культурою. Він вважав, що національна свідомість виникає зі спільної культурної спадщини, яку людина сприймає через свою мову. Г. Кон зауважує, що Гердер не був націоналістом у модерному сенсі цього слова. Він не вимагав ні створення національної держави, ні об'єднання націй. Для нього національність була не політичною чи біологічною, а духовно-моральною концепцією (Kohn, 1995, с. 31).

Розвиток націоналізму відбувався протягом трьох переломних століть існування людства. Як феномен націоналізм еволюціонував із зародкової стадії в повноцінну ідею. Хронологічно-географічна періодизація генези націоналізму Е. Гелнера складається з трьох основних періодів: *доісторичний*

період – до початку XVIII століття, коли формування державних утворень ізольовано одне від одного; *класичний період* – від початку XVIII до кінця XIX століття, коли націоналізм стає основною політичною ідеологією, що об'єднує територіальні групи і нації; *сучасний період* – починається з кінця XIX століття і до сьогодні, коли націоналізм перетворюється на глобальну ідеологію, що впливає на різні сфери життя людей.

Формації та розвиток націоналізму досліджує Андре Гастоні. Він створив аналітичну структуру досліджуваного явища на еволюційно-історичному принципі. А. Гастоні характеризує націоналізм як соціально-психологічне явище, як вияв колективної волі нації, форми суспільної свідомості (Gastony, 1992, pp. 9-10). Тож Андре Гастоні за інтенсивністю еволюції виділяє наступні стадії розвитку націоналізму:

- Елементарно-зародкова (XVIII ст.) – на цьому етапі, основні причини, що породжують націоналізм, є переважно підсвідомими. Однак, на свідомому рівні він виявляється як проста захисна реакція спільноти на випадок зовнішньої загрози її біологічному існуванню та території.
- Емотивно-культурницька стадія (XIX ст.) – людина вже відчуває зв'язок зі своєю спільнотою, важливою стає спільність мови, культури, традицій та історії. Національна ідея відбувається усвідомлено та її починає висловлювати тогочасна інтелігенція.
- Раціонально-доктринальна (XX ст.) – на цій стадії відбувається скачок з рівня підсвідомості у сферу свідомості. Індивід в більшості випадків керується прагматичними міркуваннями, хоча початкові емоційні імпульси залишаються присутніми, оскільки це природньо. Важливою характеристикою цього етапу є націоналізм який вперше повноцінно набуває політичної форми. Наприклад, британський націоналізм перетворився на імперіалізм.
- Останньої стадією, яку виділяє А. Гастоні є – ідеологічний етап формації (середина XX-початок XXI ст.)– абсолютний, оскільки націоналізм стає ідеєю. А. Гастоні стверджує, що на даному етапі турбота про існування

нації, її територіальну єдність, гордість або біль через успіхи та невдачі, а також сподівання на майбутнє стають складовими ідеології, яка є загальноприйнятою та усвідомленою більшістю населення і є предметом цілеспрямованої пропаганди. Націоналістична ідеологія стає пріоритетною, що є характерним для більшості країн Європи під час Першої світової війни. Наприклад, нацизм та реваншизм у Німеччині та фашизм в Італії.

Додатково, дослідник виділяє екстремальну форму націоналізму – ірраціональна стадія, що включає в себе всі крайні форми націоналізму, що буде досліджено трошки згодом. Як на мене, структура А. Гастоні повністю охоплює всі моменти формування цього феномену та є обов'язковою для подальшого дослідження.

1.3. Типологія процесів націотворення

Протягом років та внаслідок широких досліджень національного питання, утворилось багато класифікацій націоналізму, присутні як класичні типології, так і визначення з певним схоластичним відтінком. Типологізація націоналізму допомагає нам виділити основні риси того чи іншого напрямку національних утворень. Класифікація націоналізму є інструментом для вивчення та осягнення досліджуваного феномену.

Як явище націоналізм виникає давно, проте як поняття починає виокремлюватись тільки у XVIII столітті. Спочатку він проходить декілька етапів розвитку, що і стають класичними: перший – гуманістичний етап Просвітництва, пізніше, внаслідок Французької революції утворюється традиційний, властивий європейській аристократії. Далі поширюється ідея, що кожна держава може мати свою націю – відповідно виникає ліберальний націоналізм. Касьянов пише, що «національна держава, з погляду ліберального націоналізму, була вищою цінністю, проте її влада мала узгоджуватися з правами та свободами особистості. Ліберальний націоналізм визнавав право пригноблених народів на національне визволення» (Касьянов,

1999, с. 158). Згодом розвиток національної ідеї породив інтегральну форму націоналізму, для якої характерне повне, фанатичне підкорення принципам держави, поширення ксенофобії та мілітаризму.

Для більш детальної типології я буду посилаюсь на Ентоні Сміта та його систематизацію процесів націотворення (Сміт, 1994). Починає дослідник з історичного поділу, з давнього світу. Перший тип – етноцентричний, для якого пріоритет та цінність займає етнічна культурна спільнота. Один з найбільш наочних прикладів етноцентричного націоналізму можна побачити в панеллінізмі Давньої Греції, який пропагував ідеї релігійно-етнічної та культурної єдності, а також відмежування від «варварського Сходу» (Сміт, 1994, с. 203). Наступним типом націоналізму є політцентричний, з'являється в Новому часі і пропагує «товариство націй», співдружність, визначення природності і правомірності існування інших спільнот. Це два основні типи, що виділяє Е. Сміт, а далі він переходить до соціологічної систематизації національних рухів.

Перший критерій – формальний, зовнішній (характеризує такі показники як інтенсивність руху, мета та досягнення). Відповідно можуть бути початкові (primitive) та розвинуті (developed) рухи. Основна відмінність розвинутих від початкових – це ступінь активності руху, поширеність відповідної ідеології та усвідомлення визначеної мети та завдань. Е. Сміт, зауважує, що кінцевим критерієм формальних націоналістичних рухів є категорія успішного та невдалого.

Суттєвий критерій є більш складним та використовує додатково ідею двох моделей нації — умовно названих громадянсько-територіальною та етнічно-генеалогічною. Тут Г. Касьянов підкреслює вплив Г. Кона на типологію Е. Сміта. Також, для суттєвих форм важливий критерій часу — «тобто рухи, які виникли перед здобуттям незалежності, і ті, що виникли після її досягнення» (Касьянов, 1999, с. 204). Таким чином, категорія територіальних рухів включає ті, що перед досягненням незалежності прагнуть позбавитись іноземної влади та створити державну націю на місці

колоніальної території (антиколоніальні рухи). Після отримання незалежності такі рухи перетворюються на інтеграційні, тобто зосереджені на інтеграції різноманітних етнічних груп в нову, єдину політичну спільноту – «територіальну націю».

Окрім цієї класифікації є ще різні політологічні та психологічні погляди, які називають такі типи як націоналізм пригноблених народів, запобіжний націоналізм, престижний націоналізм, свідомий та підсвідомий націоналізм.

1.4. Позитивні та негативні якості націоналізму та його крайні форми

Націоналізм – явище багаторівневе та має свої позитивні та негативні якості. Як соціально-психологічний феномен націоналізм є корисним для життя багатьох народів та суспільних організацій. Націоналізм може стимулювати агресивний націоналістичний рух. У деяких випадках ідея націоналізму може стимулювати агресивний націоналістичний рух, що прагне до насильницького розширення впливу своєї країни на інші народи та території.

Окрім цього, націоналізм може призвести до нерівності: умовні границі нації можуть призвести до того, що деякі нації матимуть переваги в порівнянні з іншими. Наприклад, більшість людей в розвинутих країнах мають доступ до кращої освіти, медичної допомоги та економічних можливостей, ніж більшість людей у менш розвинених країнах.

Також, націоналізм може призвести до ізоляції: концепція націоналізму може стимулювати ізоляцію країни від світу. У деяких випадках це може привести до того, що країна стає менш конкурентоспроможною в глобальному світі. Додатково можна зауважити, що націоналізм може сприяти формуванню стереотипів.

Однією з головних позитивних якостей націоналізму є захист культури та історії свого народу. Звісно, нація не існує тільки за рахунок наявності спільної культури або історії. Проте, об'єднання людей під однією

національною ідеєю змушує захищати, зберігати і пам'ятати про свої культурно-історичні надбання, що внаслідок стає чинником формування націоналізму. Окрім захисту культури, важливою якістю націоналізму є самовизначення народу. Спільнота може існувати та ідентифікуватись як «народ» тільки при умові власного свідомого самовизначення людей. Тобто, люди мають розуміти хто вони, до якої етнічної спільноти вони належать і де кордони їх народу. Разом з цим, національна ідея може виникнути тільки у здоровій національній свідомості. Тому, після самовизначення (відповіді хоча б на три попередні запитання) з'являється наступне запитання «Як я мислю, як я себе ідентифікую – як єврей чи українець, як американець чи англієць?» Можна поєднати дві останні якості, що надійно працюють в симбіозі – самовизначення народу продукує національну свідомість.

На жаль, як і будь-яке явище в нашому житті, націоналізм має свої негативні аспекти, що протягом історії людства проявлялись в жахливих подіях. Англійський дослідник Елі Кедорі у своїй роботі «Націоналізм» (1960) критично ставиться до цього явища, та пише, що «націоналізм – це, передусім, деструктивна сила, спрямована на дестабілізацію усталеного політичного устрою, він породжує екстремістську політику». Націоналізм перетворює політику на «боротьбу принципів» Е. Кедорі впевнений, що націоналізм переплутує штучно створені принципи з реальними інтересами, внаслідок чого збільшується кількість конфліктів. Тобто, за Е. Кедорі, націоналізм часто «породжує нові конфлікти підсилює напруженість і несе з собою катастрофу численним народам» (Kedourie, 1960, с. 13-14).

Як вважає Кедорі: «Держава охоплює своїми кордонами всю націю, а нація — це, передусім, спільна мова. Прагнення націоналістів змішати мовне питання, що належить до сфери антропології, з політикою, є безпідставним» (Kedourie, 1960, с. 56). А тому, зауважує дослідник: «Немає жодних реальних причин стверджувати, що лише факт, що народ, який розмовляє однією мовою чи належить до однієї раси, сам по собі створює необхідні умови для того, щоб цей народ мав власний уряд. Правомірність такого твердження можна довести

лише тоді, коли стане зрозумілим, чому подібність в одному має абсолютно переважати відмінності в іншому» (Касьянов, 1999, с. 173).

Теорія Е. Кедорі досить нагадує позицію Б. Андерсона, яку він формулює у своїй основній роботі «Уявлені спільноти». А саме, націоналістична ідеологія передбачає, що особа вирішує, що вона належить до певної нації шляхом свідомого акту волі. Важливим є саме уявлення про існування цієї нації, а не наявність спільної території, мови, релігії тощо. Отже, націоналізм має волонтаристський характер.

Тож, внаслідок неправильного сприйняття націоналізму та перебільшення, з'являються такі явища як ксенофобія, расизм та національна дискримінація. Спробуємо проаналізувати кожен із цих негативних форм. Політологічний словник трактує термін «ксенофобія» як недоброзичливе ставлення до іноземців, інших націй і до всього чужого – мови, способу життя, стилю мислення, культури тощо. Це слово походить з грецької мови – *xenos* – чужий, і *phobos* – страх (Політологічний словник, 2005, с. 421). Це може виявлятися у формі дискримінації, стереотипів, негативних оцінок або агресії щодо іноземців або груп меншин. Ксенофобія може мати соціальні, політичні або культурні корені. Вона може приводити до конфліктів між різними етнічними групами, а також до націоналістичного чи расистського погляду на світ. Тобто, ксенофобія в ширшій формі провокує появу наступного явища – расизм. Звертаючись до вище згаданого словника, ми визначаємо термін «расизм» як соціальну доктрину і людиноненависницьку практику, що спрямована на поневолення народів як нібито «расово неповноцінних» (Політологічний словник, 2005, с. 634). Опираючись на біологічні особливості людських рас, расизм намагається довести психічну неповноцінність та класифікувати людей. Згідно із доктриною расизм, існують «вищі» та «нижчі» раси: перші творять культуру, другі нездатні до духовно-культурного прогресу, відповідно расисти вважають, що спільноти другого типу мають бути поневоленими іншими народами. Расизм є серйозною проблемою в багатьох країнах світу і позбавляє людей їхніх прав і можливостей на основі

неправдивих і негативних переконань про інші раси. Головна різниця між ксенофобією та расизмом полягає в тому, що ксенофобія орієнтована на іноземців будь-якої расової приналежності, тоді як расизм ґрунтується на ідеї расової переваги та дискримінації на основі расової приналежності.

Яскравим прикладом негативних форм націоналізму є нацистська Німеччина в ХІХ ст. Оскільки німецький націонал-соціалістичний рух (нацизм) прагнув створити ідеологію, яка базувалася на різних формах расизму, особливо на ідеї «переваги» арійської раси. За ідеологією нацистів, інші раси, зокрема євреї, слов'яни та роми, вважалися «менш цінними», «нижчими» і «непотрібними» людьми. Це призвело до розгортання різних форм дискримінації, переслідування, геноциду та інших жорстоких дій проти цих расових груп в Німеччині та окупованих територіях під час Другої світової війни.

Останньою негативною рисою націоналізму, яку я б хотіла виділити є національна дискримінація. Інколи ці аспекти працюють разом, але національна дискримінація найчастіший прояв у сучасному суспільстві. Розглянемо цей аспект в дії:

- Існують певні обмеження на розмежування доступу до різних послуг (робота, освіта, медицина) на підставі національної приналежності.
- Обмежені можливості для громадян у виборах своїх представників до органів влади, або відома в участі у виборах.
- Насильницькі заходи, переслідування, погрози та примусові депортації.
- Заборона на збереження національної культури меншин, використання мови та символіки.
- Відома визнання прав національних груп в певній країні.

Негативні аспекти та націоналізму та їх принципи, потрапляючи до рук жорстоких осіб, призводять до виникнення та розвитку крайніх форм цього явища, а саме – нацизму, фашизму, неонацизму та етнічного націоналізму. Слід розглянути проблему крайнощів, до яких може привести націоналізм,

зادля уникнення непорозуміння відносно згаданих вище термінів та націоналізму як такого, оскільки між цими явищами є фундаментальні відмінності.

Етнічний націоналізм може привести до етнічної дискримінації та конфліктів. Концепція націоналізму в основі має ідею, що люди, які мають спільну культуру та історію, мають мати власну державу. Проте, це може привести до етнічного виключення та дискримінації міноритетів, що може призвести до соціальних конфліктів та напруження в суспільстві.

Наступною екстремістською формою розвитку національної ідеї є німецький нацизм, що має глибокі відмінності з націоналізмом. Нацизм – радикальна політична ідеологія і практика тоталітарного панування та зовнішньої агресії, що сформувалась на основі німецького фашизму (Політологічний словник, 2005, с. 509). Нацизм зосереджується на расовій приналежності, що конкурують одна з одною і розташовані за ієрархією крові й влади. В той час як націоналізм поширює принцип, у якому кожна нація – вільна та має власний характер, призначення, історію. Відрізняється ставлення до людей (громадян) держави: нацизм вважає людей органом расової касты, вони є тільки генетичним та ментальним прикладом поганої чи успішної спільноти. Нацист розглядає людину як фізичне та ментальне м'ясо, над яким держава має владу. В свою чергу націоналізм просуває вагомість людини у суспільстві, саме людина створює націю за допомогою власного вибору, відчуттю приналежності, спільній культурі та мові.

Г. Кон стверджував, що «фашизм – це безкомпромісний ворог європейської цивілізації, що доводить націоналізм до його останньої межі, до тоталітарного націоналізму, в якому зникають людство та особистість і залишається лише нація, яка замінює все...» (Kohn, 1967, с. 20)

Аналогічно до попереднього аналізу, фашизм та націоналізм мають суттєво відмінності, що зрештою визначають ці терміни як якісно різні явища. Наприклад, історія показує нам як італійський фашизм використовує націю задля застосування сили і потенційного усунення інших націй. Кон пише, що

«прагнення італійського фашизму більше експансіоністські, аніж спрямовані на внутрішнє буття нації, він більше хибує на тоталітарність» (Kohn , 1967, с. 22). У цих двох доктринах є відмінним сприйняття функцій націй: націоналізм працює таким чином, що національна ідентичність використовується для зміцнення співпраці різних держав (націй); а фашизм має диктаторський спосіб утримання влади, а нація постає як єдиний імператив, якому він похідні аспекти суспільства будуть підпорядковуватись цьому.

Більшість дослідників звертали увагу на зв'язок націоналізму та психології, що є важливим чинником формування національної ідеї. Я вважаю, що утворення нації генерується на психології мас, оскільки формування відбувається на свідомому рівні, та є практичним наслідком ідеологічних упереджень. Також ідеї націоналізму можуть виникати з психологічних потреб і мотивацій, таких як потреба відчувати себе частиною групи, потреба впевненості та самопідтримки, інтерес до власної культури і традицій.

Наприклад, ідеї націоналізму можуть виникати як реакція на загрозу національній ідентичності або як спроба знайти спільну мету і цінності для зміцнення нації. Ці психологічні фактори можуть бути досліджені та описані з точки зору соціальної та психологічної теорії. В. Бородінов і Ю. Пащенко у своїй роботі «Психологічна характеристика етнонаціональних спільнот» пише, що «саме психологічне середовище закладає підвалини етнізації як процесу започаткування, формування і становлення етнічних рис людини, проявлення складної сукупності психологічних чинників входження людини в етнічно означене суспільство, тобто етнічної соціалізації через засвоєння нею певних якостей» (Бородінов & Пащенко, 2010, с. 83).

З психологічної точки зору, національні відмінності та характеристики – це соціально-психологічні показники, поведінкові регулятори, а також спосіб життя, стосунки між людьми як однієї нації так і міжнаціональні. У роботі Бородінова та Пащенко зауважується, що «різні культури формують і різні типи поведінки, способи життя і діяльності. Західна культура виховує

індивідуалізм і надмірне самолюбство. Східна культура орієнтується на підпорядкування особистих інтересів цінностям групи. Російська культура формувала особистість, яка повинна підпорядковувати свої дії і вчинки суспільству в цілому» (Бородінов & Пащенко, 2010).

Отже, фундаментально процес націотворення починається зі зміною свідомості людини. Треба пам'ятати, що є різниця між нацією та державою, територіально їх кордони можуть перекликатись, однак ментальне сприйняття себе як члена тієї чи тієї національної меншини не завжди відповідає твоєму громадянству в паспорті. Націоналізм – це стан свідомості, який провокує відчувати віру та прихильність до певної етнічної спільноти. Національні рухи зародились до в античні часи та простягаються до сучасності. За цей період виникали різні класифікації національної ідеї, однак можна стверджувати що є дві головні течії – політичний та етнічно-культурний націоналізм. Також, національна ідея, як і будь-який філософський феномен, може набувати крайніх форм, що мають негативний вплив на свідомість та життя спільноти.

РОЗДІЛ II. ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛІЗМУ У РОБОТАХ Е. ГЕЛНЕРА ТА Б. АНДЕРСОНА

2.1. Концепція націотворення Е. Гелнера

Англійський філософ, антрополог і соціолог Ернест-Андре Гелнер у своїй роботі «Нації та націоналізм» (1983) подає ґрунтовну теорію націотворення. Сам дослідник походить з сім'ї німецькомовних євреїв. У 1939 році емігрує в Британію, тим самим рятуючись від нацизму. Його кар'єра нараховує багато керівних посад в освітніх закладах, а саме у 1961 році Ернест Гелнер стає доктором філософії Кембриджського університету, в наступному році – професором філософії, логіки та наукового методу; пізніше він десять років викладає в Кембриджському університеті та завідує кафедрою соціальної антропології. Починаючи із 1960-х років дослідник активно вивчає етнічні мотиви, стає головою власно створеної організації «Асоціації етнічних досліджень та вивчення націоналізму», додатково видає часопис «Нації та націоналізм». Його головною проблемою залишається розуміння того, як виник сучасний світ і наскільки він унікальний щодо всіх інших соціальних форм. Ернест завжди наполягав на тому, що нації і націоналізм є реальними і потужними соціологічними явищами, навіть якщо їх реальність досить сильно відрізняється від казки, яку про них розповідають самі націоналісти.

Ернест Гелнер впевнений, що ідеологічний рух, що не існував до XVIII століття, з'являється для та внаслідок утворення модерного суспільства. Дослідник пропонує теорію націотворення, у якій націоналізм як явище розвивається в епоху переходу від традиційно-аграрного до модерно-індустріального суспільства. Е. Гелнер визначає націоналізм «як політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають відповідати одна одній. Як почуття, або ж як рух, націоналізм найкраще можна визначити через цей принцип. Націоналістичний сентимент зароджується або на основі дискомфорту, викликаного порушенням згаданого принципу, або завдяки задоволенню, яке виникає завдяки реалізації цього принципу.

Націоналістичний рух виникає на основі сентименту такого роду» (Кулик, 1999, с. 24).

Вчений стверджує, що націоналізм є продуктом сучасних умов, а саме раннього індустріалізму, соціальної мобільності, необхідності масової грамотності, народної освіти тощо. Це сучасний перехід від спонтанних, неграмотних «низьких» культур до високо культивованих, грамотних і спеціалізованих «високих» культур, які породжують націоналізм і нації. Гелнер показує націоналізм, як переважно сучасну соціальну конструкцію, з двома основними особливостями: індустріалізацією та культурною однорідністю.

Важливо зауважити, що дослідник наголошує на різниці між нацією та державою (state). Держава – правове і політичне поняття. У цьому сенсі держава може бути визначена як автономне утворення, де політичні інститути виконують функцію примусу на певній території. Відтак, держава це не спільнота, а політична структура, яка категоризує стан суспільства, але не вказує на нього самого. Сутність націй та держав полягає скоріше випадковість, ніж універсальна необхідність. Їх існування не є постійним і всезагальним. Навіть більше, нації та держави виникли з різних причин. Націоналізм стверджує, що вони взаємопов'язані та залежні одне від одного, а відсутність одного є катастрофою для іншого (Gellner, 1983, с. 9).

В дебатах з Ентоні Смітом, який наголошує на важливості етнічного аспекту у націотворенні, Ернест Гелнер порівнює етнічну-культурну спільноту як потенційну націю з «пуповиною Адама» (хоча невідомо чи була пуповина у нього). Деякі національні утворення мають першооснову у вигляді етнічної спільноти (як людина має пуповину), інші обходяться без цього (можливо у Адама її не було). Тож це є суттєвий принцип.

Гелнер розглядає націоналізм як явище, що розвивається паралельно до еволюції людського суспільства. Для того, щоб показати ці стадії еволюції, він користується схемою історії людства, яка поділяється на три фази розвитку: доаграрну, аграрну та індустріальну. Перша стадія – до аграрна, тобто етап

бездержавності, для якої характерною була відсутність національної ідеї та відповідного політичного принципу, оскільки не було підстав для виникнення подібного феномену. В аграрному суспільстві, де складніше організоване суспільне життя, націоналізм не походив від потреб розвитку. Уже існував комплекс факторів та явищ, які могли б спричинити націоналізм, такі як держава, писемна культура, ієрархічна система влади, бюрократія та інтелігенція. Однак відсутні важливі соціально-економічні умови, необхідні для виникнення націоналізму. Передусім, у такому суспільстві не існує потреби в гомогенній «високій» культурі.

Проміжна стадія розвитку – розвинене аграрне суспільство (відоме як «агро-письменне», згідно з поняттям Гелнера). Тут існує помітна соціальна стратифікація, яка збігається з культурним поділом. Верхні шари цього суспільства складаються з горизонтальних страт (аристократія, військові, бюрократія, священики тощо), які пов'язані між собою ієрархічними зв'язками, тоді як нижні шари представлені виробниками матеріальних благ, які організовані у вертикальні страти, що складаються з невеликих локальних спільнот, що діють окремо одна від одної. «Висока» культура (особливо письмова) слугує як засіб ідентифікації верхів суспільства, тоді як «нижча» культура існує в нижніх шарах і практично не помітна у суспільному житті. «Нижча» культура є самодостатньою, обмежена потребами локальних спільнот, переважно економічними.

Для вдалого розвитку ця система вимагає включити «соціально адаптованого індивіда» – людину, яка здатна до виробничої діяльності. Ця адаптація може бути двох видів: перший – це персональний, на рівні локальних угруповань (вища особа передає свої знання нижчій), а другий – централізований, через шкільну та університетську освіту. З цього приводу Гелнер зазначає: «Загалом ситуація в аграрному суспільстві виглядає таким чином: переважна більшість населення належить до одиниць, що само відтворюються, одиниць, у межах яких молодь навчається на «робочому місці», в курсі загальної «науки життя», не розраховуючи або не потребуючи

взагалі послуг спеціаліста з освіти. Меншість населення здобуває спеціалізовану освіту» (Gellner, 1983, с. 26). Доступ до «високої» культури, яка перестає бути монополією меншості і стає надбанням більшості, можливий лише через централізовану, стандартизовану систему загальної освіти (Gellner, 1983, с. 32).

Дослідник зауважує, що роль культури в житті людини була повністю трансформована тим скупченням економічних і наукових змін, які змінили світ з XVII століття. Головною роллю культури в аграрному суспільстві було закріплення за народами статусу та ідентичності народів. Його роль дійсно полягала в тому, щоб вбудувати своє положення в складну, зазвичай ієрархічну і відносно стійку структуру. Світ, яким він є зараз, є таким, де люди не мають стабільного становища чи структури. Вони є членами ефемерної професійної бюрократії, яка не є глибоко інтерналізованою і є тимчасовою. Вони є членами все більш вільних сімейних асоціації (Gellner, 1983, с. 56).

В індустріальному суспільстві люди перестають працювати руками, відбувається технологічна революція, всі процеси машинізуються, що допомагає спрощувати щоденну працю людини. Людство знаходиться на початку переходу від аграрної епохи до індустріальної, що відкриває шлях до становлення того, що Гелнер називає «індустріальним» (або «модерним») суспільством. Гелнер зазначає: «З'являється суспільство, основане на високорозвиненій технології і потребі постійного зростання, яке потребує мобільного поділу праці і постійного, частого і взаємо зрозумілого спілкування між незнайомцями, що у свою чергу, вимагає системи чітких спільних понять, оформлених у стандартній мові» (Gellner, 1983, с. 46).

Згідно з Гелнером, «висока» культура та стандартизована літературна мова стають спільною «понятійною валютою» та культурним «атмосферним шаром» певного суспільства, який члени цього суспільства відчують як щось природне. Соціальна мобільність є передумовою постійного розвитку суспільства, але це також призводить до зникнення передачі фахових навичок із покоління в покоління як головного способу освіти. Фахи та професії

змінюються з кожним новим поколінням, а іноді й протягом життя однієї людини.

Місцеві спільноти не можуть забезпечити достатнього рівня писемності та технічної компетентності в спільному культурному просторі. Тому централізована система освіти стає нормою, іноді є навіть необхідною для соціальної адаптації індивідів на рівні місцевих спільнот. Касьянов підсумовує, що «імператив націоналізму, його корені, слід шукати не стільки в людській природі, психіці, які залишаються майже незмінними протягом тисячоліть, скільки в особливих структурних потребах індустріального суспільства» (Касьянов, 1999, с. 166).

Ернест Гелнер виділяє декілька принципи націоналізму: державні кордони мають відповідати націоналістичним, в будь-якому іншому випадку невідповідність територій буде генерувати конфліктні ситуації між сусідніми спільнотами. Можна спостерігати яскравий приклад порушення цього принципу у російсько-українській війні (з 2014 до теперішнього стану повномасштабної війни). Наступним важливим аспектом Гелнер вважає, відповідність правитель держави до однієї ж нації з підлеглими. На мою думку, лідер команди має ідейно вірити в розвиток та просування своїх підлеглих. Як зауважує Е. Гелнер: «Загалом націоналістична ідеологія ґрунтується на цілком хибній формі свідомості...Вона начебто виступає на захист старого фольклорного суспільства, насправді ж спрямована на побудову анонімного масового суспільства.» (Gellner, 1983, с. 48) Критеріями націотворення для Гелнера виступають присутність держави (територіальних кордонів) – проблема націоналізму не постає без існування держави, необхідністю для існування націоналізму є існування політичних одиниць, розуміння держави як такої; також, вагомим чинником формування у спільна, однорідна культура та національна мова. Окрім цього, визначними критеріями є доступ всіх громадян до загальної освіти, а головним імперативом націоналізму, за Гелнером, є теза, що межі держави та культури мають збігатись.

2.2. Концепція нації як уявленої спільноти у Бенедикта Андерсона

Американський політолог, історик та професор Корнуельського університету Бенедикт Річард О'Горман Андерсон у 1983 році публікує монографію «Уявлені спільноти», де описує ще одну теорію націотворення та процес виникнення націй. За походженням Б. Андерсон належить до англійсько-ірландською родини. У моделі Андерсона нація розглядається як «уявне політичне співтовариство», яке уявляється як кінцеве і суверенне.

Бенедикт Андерсон пропонує антропологічне визначення нації – «це уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна» (Андерсон, 2001, с. 9). Додатково, вона не є наслідком спільної культурної ідентичності та спільної історії, а не фізичної реальності.

Б. Андерсон пише, що «вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності». Тобто нації живуть в нашій свідомості. Автор далі пояснює, що «нація уявляється обмеженою, бо навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів людей, має свої межі, хоча б навіть і еластичні, поза якими знаходяться інші нації. Жодна нація не уявляє себе рівнозначною людству. Навіть найбільші націоналісти не мріють про той день, коли всі представники людського виду колись об'єднаються в одну націю, подібно до того, як у певні епохи, скажімо, християни мріяли про повністю християнізовану планету» (Андерсон, 2001, с. 16).

Б. Андерсон наголошує, що «вона уявляється суверенною, бо сам концепт народився в епоху, коли Просвітництво й Революція руйнували легітимність боговстановленої й ієрархічної династичної держави. Нації прагнули отримати свободу, якщо вже й підлягати Богу, то без посередників. Нарешті, вона уявляється спільнотою, адже, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, нація завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство.» (Андерсон, 2001, с. 16).

Бенедикт Андерсон зазначає два шляхи уявлення націй: перший – це через засоби друку. Гутенберзька революція XV ст. породила спільноти читачів, які читали одні й ті ж книги одночасно, друкувалися розмовною мовою, а не латиною. Завдяки книгодрукуванню та газетам нація перетворилась на масове явище. У дев'ятнадцятому столітті винахід ротаційної преси дозволив випускати газети для масового ринку, і одним з персонажів, про яких постійно писали газети, була нація (Ringmar, 2021).

Другим креативний способом уявлення націй є досвід колоніальної служби в Іспанській імперії, що відбувся на території Америки. Для того, щоб укомплектувати адміністративні посади у своїх колоніях, іспанці покладалися на місцевий завербований персонал. Кожен адміністратор, в результаті, був змушений покинути своє місце народження, і здійснити подорож в адміністративний центр, куди він приїхав, щоб взаємодіяти з іншими адміністраторами, які здійснили ту ж подорож. Тобто, вони уявляли та усвідомлювали свою нові регіональні столиці як національні спільноти. Навіть незважаючи на те що, попередньо вони були вимушені територіально змінити свою положення.

Можна зробити висновок, що національна свідомість для Б. Андерсона – це віра в це спільне уявне суспільство. Подібне сприйняття утворення націоналізму тримається на слабкому ґрунті, оскільки тільки уява не спроможна сформувати національну свідомість у людини. Навіть попри те, що індивідуальна уява – це головна креативна сила. Також, варто підняти питання про силу, регуляцію та істинність колективної уяви. Адже звідки стовідсоткова впевненість, що ми як колектив уявляємо однакову картинку з іншими. Щоб уявити щось разом з іншими, нам потрібно розуміти колективний досвід. Концепт нації в колективній уяві формується за допомогою дій (досвіду) – дослідження історії, територій, досвід традицій та знайомство із національними мотивами. Варто зауважити, що колективною ментальність легше керувати, що і використали практиканти крайніх форм націоналізму в минулому столітті. Тут також існує нейрофізіологія. Всякий

раз, коли тіла в безпосередній близькості один від одного беруть участь в скоординованих рухах, ряд фізіологічних процесів синхронізуються, включаючи дихання і серцеві удари, артеріальний тиск, шлункові і ендокринні процеси.

Серед усіх ознак національної ідентичності Б. Андерсон виділяє духовну єдність, почуття солідарності та історичній свідомості. При наявності цих ознак починається процес націотворення або «спільного уявлення» соціумом своєї національної єдності. За Б. Андерсоном, нація як уявлена спільнота виникає внаслідок зростання ролі видів внутрішньо-соціумної комунікації (ЗМІ, масова культура, література, музика тощо). Для прикладу дослідник використовує південноамериканське суспільство, у якому чинники націотворення забезпечувались на той час пресою, так звана пропаганда. Далі, це поширилось і в Європі, де з розвитком комунікаційної мережі поширювались національно-політичні ідеї, інколи прогресуючи навіть до крайніх форм націоналізму. Можливо якби в минулому столітті не існувало комунікаційних інструментів, то людство не стикнулось би з фашизмом та нацизмом, оскільки поширення цих ідей було виключно пропагандистським насаджуванням.

Щодо націоналізму, як поняття, то Б. Андерсон визначає його не як політичну ідеологію, а як культурну систему, що зародилась багато років тому. Три дуже давні фундаментальні культурні концепції втратили свою аксіоматичну владу над людськими умами. «Першою і них була ідея про те, що тільки певна книжна мова забезпечувала привілейований доступ до онтологічної істини. Другою була віра в те, що суспільство природнім чином організоване навколо і в підпорядкуванні до верховних центрів - монархів, які стоять осторонь решти людських істот. Третьою була концепція темпоральності, в якій космологія та історія були нерозрізними, а першопричини світу й людини сутнісно-ідентичні.» (Андерсон, 2001, с. 23). Дослідник зазначає, що передумовами виникнення нових форми уявних

спільнот є зіткнення капіталізму з друкарською технологією та історично успадкованою строкатістю людських мов.

2.3. Порівняльний аналіз двох підходів: взаємозв'язок та відмінності

Провівши аналіз двох концепції націоналізму Ернеста Гелнера та Бенедикта Андерсона можна впевнено стверджувати, що їх теорії націотворення мають деякі схожі та відмінні риси.

Перш за все, Е. Гелнер і Б. Андерсон погоджуються з тим, що нації є уявними спільнотами, що формуються внаслідок спільної ідентичності та спільної історії. Обидва теоретики відкидають ідею, що нація є натуральним явищем, яке існує незалежно від уявлення людей.

Теорія націотворення Е. Гелнера підкреслює важливість модернізації та індустріалізації у виникненні націоналізму. Він стверджує, що націоналізм виникає в результаті переходу від традиційних, аграрних суспільств до сучасних, промислових суспільств, де люди мають більше контактів один з одним і усвідомлюють свою спільну культуру та ідентичність. На думку Гелнера, націоналізм – це політична ідеологія, яка прагне створити національну державу, де народ певної нації може мати політичний суверенітет.

Концепція Б. Андерсона, з іншого боку, зосереджена на ролі друкарського капіталізму у виникненні націоналізму. Він стверджує, що друкарський верстат зіграв вирішальну роль у створенні спільного почуття національної ідентичності серед людей, які ніколи раніше не зустрічалися один з одним. Завдяки поширенню газет, романів та інших друкованих матеріалів люди у величезному географічному регіоні могли читати і уявляти себе частиною спільної спільноти. На думку Андерсона, націоналізм – це культурне явище, яке виникає з того, як люди уявляють себе частиною нації.

Однак, вони мають різні підходи до того, як саме нація формується. Е. Гелнер вважає, що нація формується через процес «переживання» і

«подібності», тоді як Андерсон підкреслює роль масових засобів комунікації в процесі формування уявленої спільноти нації. Також, Гелнер більше уваги приділяє ролі держави в процесі національного формування, тоді як Андерсон наголошує на ролі культурних символів та масових засобів комунікації. Однак, наголос Гелнера на важливості модернізації та індустріалізації у виникненні націоналізму можна розглядати як доповнення до акценту Андерсона на ролі друкарського капіталізму. Обидва вчені визнають, що націоналізм - це сучасне явище, яке виникає у відповідь на зміни соціальних та економічних умов сучасності.

Отже, хоча концепції Гелнера та Андерсона мають спільні риси, вони також мають різні підходи до того, як саме нація формується та які фактори впливають на цей процес.

2.4. Критичні зауваження щодо теорій націоналізму Е. Гелнера і Б. Андерсона та їх вплив на майбутні концепції націоналізму

Хоча концепція націотворення Ернеста Гелнера є важливим внеском у теорію націоналізму, вона також була піддана критиці. Одним з головних заперечень до концепції Гелнера є те, що вона не враховує різноманітність форм націоналізму. Гелнер вважав, що націоналізм має єдиний формат та є універсальним феноменом, але це не відображає різноманіття націоналізму, яке існує у світі.

Також критики зазначають, що концепція Гелнера надмірно зосереджена на інтелектуальних елітах та високій культурі, що може призвести до знехтування ролі масових верств у процесі національної ідентифікації (Hobsbawm, 2021, с. 41).

Також можна відзначити, що концепція Гелнера не враховує роль економічних та соціальних факторів у формуванні національної ідентичності (Сміт, 1994, с. 74). Е. Гелнер вважав, що національна ідентичність формується через спільну культуру та історію, але це не відображає повного обсягу того,

що впливає на формування ідентичності людей. Додатковими чинниками формування національної спільноти може виступати торгівля між етнічними спільнотами. Оскільки обмін продукцією та співпраця формує нові логістичні зв'язки, що об'єднують дві етнічні спільноти у товариства. Окрім цього, залізничні механізми є способом передачі та обміну інформацією (товарами), що є вагомим комунікаційним відношенням, що впливає на самоідентифікацію народу.

Теорія Е. Гелнера занадто ідеалізована та не враховує темну сторону націоналізму, таку як етнічна чистка та насильство. Також варто відзначити, що Гелнер надмірно високу роль приділяє писемності та мові у формуванні національної ідентичності, ігноруючи роль народних традицій та культурних практик. Проте, сільська традиційна культура, звичаї та самоідентифікація народу передається через покоління і є дуже впливовим фактором націотворення спільноти (нації).

Отже, хоча концепція націоналізму Ернеста Гелнера є важливим внеском у теорію націоналізму, вона не враховує різноманітність форм націоналізму, роль масових верств та економічних та соціальних факторів у формуванні національної ідентичності.

Щодо концепції націоналізму Бенедикта Андерсона, то вона була предметом критики з різних позицій. Одним з головних аргументів проти концепції Б. Андерсона є те, що вона не дає чіткої визначеності поняттю «нація». Нація, за цією концепцією, розуміється як «уявлена спільнота», але невідомо, як саме визначити, що входить у цю спільноту. Мною уже було зауважено, що уява як першочерговий чинник формування спільноти є дуже слабким, адже ми не можемо абсолютно істинно визначити уяву кожної особи цієї спільноти. Окрім цього, ЗМІ та преса не можуть бути провідними для націотворення, оскільки принцип «нації» лежить набагато глибше у свідомості людей. Цей принцип самоідентифікації та приналежності до певної нації формується на відношенні до певного мовно-культурного середовища.

Освіченість учасників спільноти також грає не останню роль, адже саме освіта уможлиблює фільтрування інформації ЗМІ та державного впливу на націю.

Якщо розглядати можливості поширення та існування націоналізму в майбутньому, то тут є декілька вирішальних моментів, які варто детально проаналізувати. По-перше, як пише Е. Сміт, нації і націоналізм є політичною необхідністю в світі конкуруючих і нерівних держав, що вимагають народної легітимації і мобілізації (Сміт, 1994, с. 140). Тобто націоналізм як політично-соціальна структура є неминучою для розвитку індустріального суспільства.

Жиль Дельоз у своїй роботі «Що таке творчий акт?» аналізує погляди Мішеля Фуко щодо дисциплінарних суспільств та суспільств контролю, запропонованих американським письменником В. Берроузом. Ж. Дельоз зауважує, що між цими двома типами є тонка межа, так як контроль – це не дисципліна. Він наводить приклад: «Автострада: ви не замикаєте на ній людей, утім прокладаючи її, ви множите способи контролю. Я не кажу, що це єдина ціль автостради, втім люди можуть подорожувати нескінченно, «вільно», і зовсім не бути ув'язненими тоді, коли вони цілковито підконтрольні» (Дельоз, 1987). Подібна річ може відбутись із національною ідеєю: якщо це стиль свідомості, твоя віра в суспільство, відчуття приналежності – то воно не має бути контрольованим, але воно може стати дисциплінованим. Якщо свобода волі існує (на що я щиро сподіваюсь), то людині властиво самостійно обирати віру та ідею власної нації. А змушення індивіда насильницькими методами визначати себе українцем, поляком чи росіянином переходить зону свободи і є уже повноцінним контролем, що не є здоровим для суспільства та людини зокрема.

Але, все таки, яке є майбутнє для націоналістичного принципу і чи є воно взагалі? Український філософ Андрій Баумейстер у своїх лекціях «Нація та майбутнє» зауважує, що нації не мають майбутнього і, скоріш за все, поняття «нації» зникне як феномен (Cowo Guru – середовище мислення та дії, 2022). Філософ має дуже обережне ставлення до цього феномену і закликає формувати національну ідею на взаємоповазі та діалозі між різними

культурами і народами. А. Баумейстер підкреслює важливість поширення культурної плюралістичності та толерантності між спільнотами.

Культурний плюралізм – це принцип, що визнає та розуміє існування різних культур, традицій та способів життя. Тобто кожен варіант культури має право на свої унікальні цінності та способи вираження, а люди в межах цих культур існують в мирі та гармонії, не забуваючи про свої корені та ідентичність.

Тому, на мою думку, майбутнє націоналізму може набути форму космополітизму. Стенфордська енциклопедія філософії подає визначення терміну «космополітизму» як ідею, що всі люди, незалежно від їх політичної приналежності, є (або можуть і повинні бути) громадянами в одній спільноті (Kleingeld & Brown, 2019). Слово «cosmopolitan» походить від грецького слова *kosmopolitēs* – громадянин світу. Космополітизм можна розуміти по-різному, деякі версії підкреслюють політичні інститути, інші зосереджуються на моральних нормах і відносинах, а інші підкреслюють спільні ринки або культурний вираз. Хоча ідея всесвітнього співтовариства громадян світу, як правило, розглядається як позитивний ідеал для культивування, існують також версії космополітизму, які використовують його для заперечення існування спеціальних зобов'язань перед місцевими політичними організаціями. Різні версії космополітизму також різняться залежно від того, як вони визначають громадянство, включаючи те, чи інтерпретують вони «світове громадянство» буквально або метафорично. Що робить космополітизм філософськи цікавим – це його виклик традиційним прихильностям до співгромадян, місцевих держав та спільних культур, серед іншого.

Отже, націотворення це складний, багаторівневий принцип соціально-політичної філософії, що тримається в топі актуальних феноменів світу. Е. Гелнер та Б. Андерсон надають нам значущі концепції творення національних ідей, однак майбутній розвиток яких залишається під питанням. Для забезпечення мирного існування та комунікації різних етнічних (уявлених) спільнот націоналізм має бути дисциплінованим. Також, я сподіваюсь, що світ

нарешті зможе досягнути культурної плюралістичності та принцип космополітизм чекає нас в майбутньому .

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи наше дослідження дозволимо зробити певні висновки:

- націоналізм – ідеологічний рух за досягнення та підтримку автономії, єдності та ідентичності людської спільноти, деякі члени якої вважають її справжньою або потенційною «нацією»;
- націотворення можливе при відповідному стані свідомості (a state of mind), в якому найвища вірність (прихильність) індивіда відчувається за рахунок національної держави;
- «націю» можливо визначити як певну людську спільноту, яка має історичну територію, спільні міфи та спогади, масову громадську культуру, єдину економіку та спільні права та обов'язки для всіх членів; Нація – це спільнота освічених людей, що організовує державу як суспільну волю, волю громадян.
- історично розвиток національної думки постає як результат інтелектуальних баталій;
- «ера націоналізму» відродила «етнічний» зміст терміну «нація», однак політичний сенс залишається базовим і визначальним.
- феномен нації зв'язаний із свідомістю людини та самоідентифікацією;
- розвиток національних рухів породжує крайні форми націоналізму – нацизм, фашизм, дискримінації інших націй, расизм та інші. Зародження подібних форм з'являється через вплив ідеологів на психології мас того чи іншого суспільства.
- теорії націоналізму Е. Гелнера та Б. Андерсона пояснюють націоналістичні ідеї як феномени, що формуються внаслідок спільної ідентичності, історії та території, де розгортається спільне життя. Е. Гелнер наголошує, що зародження національної ідеї може відбуватись тільки в індустріально-розвиненому суспільстві з обов'язковою наявністю загальної освіти для усіх громадян суспільства. В той час як Б.

Андерсон зосереджується тільки на важливості комунікаційних чинників націотворення.

- аналіз виявив певні недоліки у цих двох концепціях. Наприклад, Е. Гелнер надто загально розглядає націоналізм і мало зосереджується на масових прошарках суспільства. В той час як теорія Б. Андерсона має той недолік, що надає надто великого нації як уявній спільноті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Андерсон, Б. (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика.
- Бородінов, В. Д., & Пащенко, Ю. А. (2010). Психологічна характеристика етнонаціональних спільнот. Наука. Релігія. Суспільство, 1.
- Гердер, Й. Г. (2006). Мова і національна індивідуальність. In О. Проценко, & В. Лісовий, Націоналізм. Антологія. Київ: Смолоскип.
- Гелнер, Е. (2003). Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. Київ: Таксон.
- Дельоз, Ж. (n.d.). Що таке творчий акт? From КОНТУР МЕДІА: https://kontur.media/deleuze_acte_de_creation
- Касьянов, Г. (1999). Теорій націй та націоналізму. Київ: Либідь.
- Кулик, В. (1999). Український націоналізм у незалежній Україні. Київ: "КМ Академія".
- Політологічний словник. (2005). Навч. Посіб. для студ. вищ. навч. закл. за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ: МАУП.
- Словник української мови. (n.d.). Академічний тлумачний словник (1970-1980) в 11 томах. (Vol. Том 5).
- Сміт, Е. Д. (1994). Національна ідентичність. Київ: Основи.
- Філософський енциклопедичний словник. (2002). Київ: Абрис.
- Шпорлюк, Р. (1998). Комунізм і націоналізм /. Київ: Основи.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia . (2018, October 26). What is the difference between a nation and a state? From Encyclopedia Britannica, Inc.: <https://www.britannica.com/question/What-is-the-difference-between-a-nation-and-a-state>
- Cowo Guru – середовище мислення та дії. (2022, 20 січня). *Нація и будущее, Андрей Баумейстер* [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=0B3ecM5ouwU&t=4713s>
- Gastony, E. (1992). The Ordeal of Nationalism in Modern Europe. Lewiston: The Edwin Mellen Press.
- Gellner, E. (1983). Nations and Nationalism. Ithaca, New York: Cornell University Press.

- Hobsbawm, E. (2021). *On Nationalism*. New York: Little Brown Book Group.
- Kedourie, E. (1960). *Nationalism*. London: Hutchinson.
- Kleingeld, P., & Brown, E. (2019, winter). *Cosmopolitanism*. From *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=cosmopolitanism>
- Kohn, H. (1967). *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background* (2nd ed.). New York: Collier Books.
- Kohn, H. (1995). *Nationalism: Its Meaning and History*. London: D. Van Nostrand Company Inc.
- Ringmar, E. (2021, May 16). *What Benedict Anderson Doesn't Understand about the Imagination*. *E-International Relations*.
- Smith, A. D., & Gellner, E. (n.d.). *Nations and Nationalism*. (W. Debate, Interviewer)
- Snyder, L. (1990). *Encyclopedia of Nationalism*. New York: Paragon House.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2001, November 29). *Nationalism*. From *Stanford Encyclopedia of Philo*: <https://plato.stanford.edu/entries/nationalism/>